

УДК 930.2 : 766 (477) «18/19»

DOI: [https://doi.org/10.33782/eminak2021.4\(36\).566](https://doi.org/10.33782/eminak2021.4(36).566)

ОФОРМЛЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ МУЗЕЙНИХ ВИДАНЬ ЯК ДЖЕРЕЛЬНИЙ РЕСУРС МУЗЕОГРАФІЇ (КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТОЛІТТЯ)

Наталія Чергик

Національний заповідник «Хортиця» (Запоріжжя, Україна)

e-mail: cherhik.n@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4597-7184>

Переважаюча частка музейних видань мають на меті не тільки розповісти про музей, а й показати його, унаочнити колекцію. У такому сенсі музеографія являє собою симбіоз наукового, науково-популярного та ілюстрованого видання. В даній статті проаналізоване оформлення українських музейних видань кінця ХІХ – початку ХХ століття, що вийшли друком у Російській імперії. До аналізу залучено різні типи видань: каталоги, альбоми, описи, путівники, збірники. Розглянуто технічні аспекти подачі ілюстрацій. Представлено функціональне призначення та джерельний багаж музеографічної ілюстрації.

Ключові слова: джерело, музеографія, музейне видання, оформлення, ілюстрація, шрифт

Значний потік інформації людина сприймає через ілюстрацію та шрифт. Буква та рисунок дає поштовх новим знанням і діям. Саме тому системи оформлення джерел інформації та їх зміст – вкрай важлива сфера наукових досліджень.

Кінець ХІХ – початок ХХ ст. позначився піднесенням публіцистики та книговидавничої справи, долученням до читання нових шарів суспільства. Особливий сегмент в асортименті друкованої продукції цього часу посіла музеографія – видання музеїв і публікації про музей. Власники музейних колекцій, збирачі старовини та колекціонери народних традицій вважали своїм громадянським обов'язком і честю ділитися із співвітчизниками скарбами історичного минулого шляхом оприлюднення колекції засобами типографії. Специфікою більшості музейних видань є наявність ілюстративних матеріалів. Між тим, бажання показати музей, а не тільки розповісти про нього, проходило в атмосфері творчого пошуку та становлення нових стильових трендів у культурі. У зв'язку з цим оформлення музейної книги заслуговує окремої уваги.

Об'єктом і джерелом даного дослідження обрано українські музейні видання кінця ХІХ – початку ХХ ст., що вийшли друком у Російській імперії. Предмет дослідження зосереджено на оформленні музейної книги. Мета – продемонструвати музеографічні видання з точки зору єдності змісту й оформлення; виявити джерельну функцію музеографічної ілюстрації. Матеріал викладено двома блоками: 1) технічні аспекти оформлення музейної книги; 2) функціональне призначення та джерельний потенціал музеографічної ілюстрації.

Відзначимо кілька робіт останнього часу, у фокусі уваги яких оформлення української книги. До таких належать дослідження української мистецтвознавиці Ольги Лагутенко «Українська графіка першої третини ХХ століття», «GRAPHICIN. Графіки. Нариси з історії української графіки ХХ століття», «Українська графіка ХХ

століття»¹ – в яких авторка запропонувала сучасний погляд на предмет свого дослідження без ідеологічних кліше. Національні особливості розвитку української графіки, а разом з тим й оформлення української книги, О. Лагутенко подає у контексті виявлення загальноєвропейських тенденцій образотворчого мистецтва. Дослідження переважно стосуються графіки ХХ ст. і лише дещо зачіпають роботи ХІХ століття.

Українському книжковому дизайну присвячений альбом професорки Мічиганського університету, дослідниці українського мистецького авангарду 1910-1920-х років, Мирослави Мудрак «Понад кордонами. Модерна українська книжкова графіка 1914-1945». Вона опрацювала Фонд 544 «Колекція книжкової графіки» Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва – понад 500 книжкових обкладинок і палітурок більшою мірою пов'язаних із українською емігрантською культурою ХХ ст. На конкретних зразках авторка продемонструвала багатостильовий характер модерністської абстракції української книги міжвоєнного періоду².

Українська книга київського друку другої половини ХІХ – початку ХХ ст. представлена у монографії науковця-музейника Сергія Петрова «Книжкова справа в Києві. 1861-1917». Автор, на чисельних прикладах, у динаміці охарактеризував особливості оформлення української книги названого періоду, висвітлив питання технічних потужностей київських друкарень, представив художників, які співпрацювали із типографіями. Серед досягнень київської поліграфічної продукції, автор назвав низку музеографічних творів: «досить специфічні видання, в яких містилися народні узори» – збірки орнаментів збирачів нематеріальної культурної спадщини; «Збірка знімків з предметів старовини, що знаходяться в Києві у приватних руках» М. Леопардова; тематичні видання колекцій Богдана і Варвари Ханенків серія альбомів «Старожитності руські. Хрестики і образки» та «Старожитності Придніпров'я»³.

Технічні аспекти оформлення музейної книги.

Слід відзначити, що тривалий час книгу другої половини ХІХ – початку ХХ ст. називали «еклектичною», пов'язуючи цю характеристику з «упадництвом», «тріумфом анархії композиції», «безсистемністю убору»⁴.

Вельми критичне ставлення до зовнішнього вигляду та шрифту видань бачимо вже у перших оцінках тогочасного друку, так би мовити «по свіжих слідах». Так, Олександр Бенуа в статті «Задачі графіки» охарактеризував книгу 1860-1890-х років як «цілковитий занепад», «цілковита демонстрація несмаку... недбалості, байдужості»⁵. Георгій Лукомський у замітці «Архітектура, художня промисловість і друкована справа на Всеросійській виставці в Києві» висловив нарікання на відсутність нових шрифтів, задоволення «банальними» Єлизаветинським

¹ Лагутенко О. Українська графіка першої третини ХХ століття. Київ: Грані-Т, 2006. 240 с.; Лагутенко О. GRAFHEIN. Графіки. Нариси з історії української графіки ХХ століття. Київ: Грані-Т, 2007. 168 с.; Лагутенко О. Українська графіка ХХ століття. Київ: Грані-Т, 2011. 184 с.

² Мудрак М. Понад кордонами. Модерна українська книжкова графіка 1914-1945. Київ: Критика, 2008. 176 с.

³ Петров С.С. Книжкова справа в Києві 1861-1917. Київ: ТОВ «УВПК ЕксОб», 2002. С. 295-315.

⁴ Петренко М.М. Оформление книги и книжная иллюстрация второй половины XIX века // Книга в России. 1861-1881: в 3 т. / председ. редкол. Л.А. Шилов. Москва: Книга. 1991. Т. 3. С. 87, 90, 91.

⁵ Бенуа А. Задачи графики. Искусство и печатное дело. Київ: С.В. Кульженко, 1910. № 2-3. С. 41.

равільоном та Олександрівським ампірним, відсутність у художників шрифту знань словолитної справи та законів друку⁶.

Аналогічні оцінки знаходимо у роботах 1920-х років. Наприклад, Федір Ернст, під впливом процесів українізації, що діяли у республіці, наділив українську книгу «дореволюційного» часу такими епітетами: «мистецтво книги занепало й позбавилося своїх національних рис», «видавали щось таке страшне», «розсадники міщанського несмаку»⁷.

Подібне ставлення до оформлення української книги кінця XIX – початку XX ст. зустрічаємо й у виданнях 1970-х років. Анатолій Шпаков у монографії «Художник і книга», з відповідними ідеологічними акцентами відзначив: «які могутні сили збудила революція, якого високого піднесення досягла радянська книжкова графіка, що відродила великі мистецькі традиції, *занедбані* у часи розквіту буржуазно-комерційних принципів у справі книговидавання (кінець XIX – початок XX століття)»⁸.

Сучасні дослідники книги вважають такі оцінки вельми ситуативними, породженими порівнянням книги другої половини XIX – початку XX ст. з книгою класицизму попереднього періоду та книгою наступних епох з притаманними їм віяннями конструктивізму та радянського реалізму. Наприклад, на думку М. Мудрак багатостильовий характер модерністської абстракції не псує, а фіксує «український етнос у лаконічній, описовій і відчутній образності»⁹.

Сьогодні поняття «еклектична книга» втратило негативне забарвлення несмаку, механічного поєднання різноманітних книжкових елементів. Тепер «еклектика» – це стиль, а «еклектична книга» – продукт епохи: розвинутих капіталістичних відносин, змін у технічному оснащенні друкарень, нових тенденцій у мистецтві (модерн), нового стилю мислення (історичного), нових естетичних смаків («парад речей» в інтер'єрі, наприклад). З огляду на означену атмосферу епохи, в оформленні «еклектичної книги» виділяють такі основні риси. По-перше, підсилений вплив ілюстративної частини. Ілюстрацій не просто стає більше – текст і уся типографіка книги підкорюється ілюстрації. Ілюстрація впливає на гарнітуру, кегель, тон шрифту, розмір і щільність шрифтової полоси. По-друге, втрата строгої ієрархії у застосуванні елементів декору (що було притаманно класицистичній книзі), більш сміливі та різноманітні варіації поєднання шрифтів, заставок, вінєток, кінцівок¹⁰.

Нові тенденції не оминули й українську музейну книгу кінця XIX – початку XX ст. Їх обкладинки і текстові сторінки, демонструють укладання на одній площині одночасно кількох шрифтів різних за типом, кеглем, щільністю та кольором. Зазвичай використаний чорний колір у різній тональності. Рідше зустрічається червоний колір, наприклад на обкладинці каталогу

⁶ Лукомский Г. Архитектура, художественная промышленность и печатное дело на Всероссийской выставке в Киеве // Искусство в Южной России: живопись, графика, художественная печать: ежемес. журн. / ред.-изд. В.С.Кульженко. Киев: Типография С.В.Кульженко, 1913. № 7-8. С. 366.

⁷ Георгій Нарбут: посмертна вист. творів / Всеукраїнський історичний музей ім. Т. Шевченка. Київ: Державне видавництво України, Дежтрест «Київ-Друк», 1-ша фото-літо-друкарня, 1926. С. 62-63.

⁸ Шпаков А.П. Художник і книга. Київ: Мистецтво, 1973. С. 11.

⁹ Мудрак М. Понад кордонами. Модерна українська книжкова графіка 1914-1945... С. 9-10.

¹⁰ Петренко М.М. Оформление книги и книжная иллюстрация... С. 87-125.

«шевченківської» колекції В.В. Тарновського¹¹; червоний і золото – у титулах серії випусків «Старожитності Придніпров'я»¹² та «Старожитності Російські»¹³ колекції Ханенків. Відзначимо також введення аркушів яскравого кольору, наприклад: рожевий титул IV-V випуску «Альбому старожитностей» Церковно-археологічного музею¹⁴; червоний і рожевий листи для рекламної об'яви «Звіту товариства дослідників Волині та Волинського центрального музею»¹⁵. Обкладинки, титули та сторінки книг в міру оформлені стильними віньєтками, заставками, рамками. Більшість музейних видань містять значний об'єм ілюстративного матеріалу.

Аналіз ілюстративного наповнення української музейної книги показав, що його характер залежав від типу видання та призначення ілюстрації. У цілому можна визначити такі особливості оформлення музеографічної роботи.

За *способом виконання* використані: а) фоторепродукції музейних предметів; фотографії пам'яток архітектури, ландшафту; б) типографські відображення рисунків і креслень. За *кольоровою передачею* представлені: а) чорно-білі тональні фотографії та креслення – ними оформлена більшість музейних публікацій; б) кольорові ілюстрації – так оформлена незначна кількість видань, наприклад повноколірні рисунки в альбомах «Опис українських писанок»¹⁶, «Українські узор»¹⁷ та фотографія-сепія в альбомі «Українське народна творчість. Різьблення по дереву»¹⁸. За *способом компоновки* об'єктів показу представлені: а) комплекси

¹¹ Каталог предметов малорусской старины и редкостей. Коллекции В.В. Тарновского. Выпуск I. Шевченко. Киев: типография К.Н. Милевского, 1893. 34 с.

¹² Древности Приднепровья. Каменный и бронзовый века. Собрание Б.И. и В.Н. Ханенко. Выпуск I. Киев: Типография и фотогравюра С.В. Кульженко, 1899. 15 с. XII табл.; Древности Приднепровья. Эпоха предшествующая великому переселению народов. Собрание Б.И. и В.Н. Ханенко. Выпуск II. Киев: Фототипия и Типография С.В. Кульженко, 1899. 44 с. XXXVII табл.; Древности Приднепровья. Эпоха предшествующая великому переселению народов. Часть II. Собрание Б.И. и В.Н. Ханенко. Выпуск III. Киев: Типография и Фотогравюра С.В. Кульженко, 1900. 22 с. LXIII табл.; Древности Приднепровья. Эпоха великого переселения народов. Собрание Б.И. и В.Н. Ханенко. Выпуск IV. Киев: Фото-Типография С.В. Кульженко, 1901. 30 с. XX табл.; Древности Приднепровья. Эпоха славянская (VI-XIII в.). Собрание Б.И. и В.Н. Ханенко. Выпуск V. Киев: Фото-Типография С.В.Кульженко, 1902. 64 с. XL табл.; Древности Приднепровья побережья Чёрного моря. Собрание Б.И. и В.Н. Ханенко. Выпуск VI. Киев: Фото-Типография С.В. Кульженко, 1907. 44 с. XLII табл.

¹³ Древности Русские. Кресты и Образки. Собрание Б.И. и В.Н. Ханенко. Киев: Фототипия и Типография С.В. Кульженко, 1899. 25 с. XVI табл.; Древности Русские. Кресты и Образки. Собрание Б.И. и В.Н. Ханенко. Киев: Фототипия и Типография С.В. Кульженко, 1900. Выпуск 2. VI с, 25 с. XVII-XXXII табл.

¹⁴ Альбом достопримечательностей Церковно-археологического музея при Императорской Киевской духовной академии. Киев: фото-лито-типография «С.В. Кульженко», 1915, Выпуск IV-V. 62 с. L табл.

¹⁵ Отчёт о деятельности Общества исследователей Волины и Волинского центрального музея. За 1913 год. Житомир: Электрическая типография насл. М. Дененмана, 1915. С. 1-3.

¹⁶ Описание коллекции народных писанок. Выпуск 1. С альбомом из 33 хромолитографированных и 12 черных таблиц (всего 2219 рисунков). Составил С.К. Кулжинский, Действительный член Императорского Русского Географического Общества. / Лубенский Музей Е.Н. Скаржинской, Этнографический отдел. Москва: Поставщик Высочайшего Двора Т-во Скоропечатни А.А. Левенсона, 1899. 176 с. XLV табл.

¹⁷ Украинские узоры XVIII века. Вид. П. Семеновца. Ред. Г. Павловича. Санкт-Петербург: Невская хромолитография, 1909. Вып. I. 8 л.; Украинские узоры XVIII века. Издание Киевского кустарного общества. Киев: Лито-Типография С.В. Кульженко, 1912. Выпуск II. 8 л.

¹⁸ Украинское народное творчество: Резьба по дереву. Предметы домашнего и хозяйственного обихода. Издание кустарного склада Полтавского губернского земства. Москва: Поставщик Высочайшего Двора Т-во А.А. Левенсон в Москве, 1912. Серия IV. Выпуск 2. 28 с.

предметів у таблицях; б) одиночні ілюстрації. За місцем розташування в матеріальній структурі книги присутні: а) окремі вкладки-вклейки або додатки-вклейки, часто на аркушах іншого гатунку; б) ілюстрацій на сторінці шрифтового набору.

На жаль, музейна книга кінця XIX – початку XX ст. мало промовиста щодо імен ілюстраторів. Відомо, що до неопублікованої роботи А.П. Зосимовича «Каталог зібрання археологічних та історичних старожитностей Катерини Миколаївни Скаржинської» художником В.І. Івановим були виготовлені рисунки половецької скульптури та найкращих предметів археологічної колекції К.М. Скаржинської¹⁹.

Для альбому колекції писанок музею К.М. Скаржинської «усі писанки колекції презняті в фарбах самим точним і найстараннішим чином зі збереженням усіх індивідуальних особливостей роботи різних майстринь <...> чим Музей зобов'язаний прекрасному рисувальнику п. Ходорковському в Лубнах»²⁰.

Існує припущення, що портрети до альбому «Історичні діячі південно-західної Росії у біографіях і портретах», укладеному переважно на збірці В.В. Тарновського²¹, були виготовлені у фототипії професора університету св. Володимира В.О. Беца²². У 1888 р. «знімки з оригінальних малоросійських речей» В.В. Тарновського робив фотограф Петербурзької Академії мистецтв І.Ф. Барщевський²³. Обкладинка першого випуску «Каталогу українських старожитностей»²⁴ цього ж власника прикрашена роботою академіка живопису Академії мистецтв М.К. Пимоненка²⁵.

Перший випуск альбому «Українські узори»²⁶ ілюстрував Ю.Ю. Павлович – на той час починаючий художник-етнографіст.

Цілісний вигляд публікацій побудований силами і штатом типографій²⁷. Кожна із друкарських фірм достойна окремої уваги. Проте, для демонстрації розвитку поліграфічної складової української музеографічної книги, охарактеризуємо серію альбомів Богдана і Варвари Ханенків – «Старожитності Придніпров'я».

Оформлення шістьох тематичних випусків (1899, 1900, 1901, 1902, 1907) підкрене єдиній видавничій програмі. Книги огорнуті твердою обкладинкою,

¹⁹ Рудинський М. Археологічні збірки Полтавського державного музею. Полтава: 1-ша Радд[р]укарня «Полтава-Поліграф», 1928. С. 4-5.

²⁰ Описание коллекции народных писанок... С. 25.

²¹ Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах. Составили профессора Университета св. Владимира В.Б. Антонович и В.А. Бец по коллекции Василия Васильевича Тарновского. Выпуск 1. Киев: Типография Императорского Университета св. Владимира, 1885. 110 с.

²² Исторические деятели юго-западной России в биографиях и портретах. Выпуск 1-й. Составили профессора Университета св. Владимира В.Б. Антонович и В.А. Бец по коллекции В.В. Тарновского. Киев. Ц.б р., с перес. 6 р.70 к. [рецензія] // Киевская старина. Киев: Тип. Г.Т. Корчак-Новицкого. 1883. Год первый. Том V. Январь-Апрель. С. 882.

²³ Лист І.П. Горленка № 149 від 21.06.1888. Епістолярна спадщина академіка Д.І. Яворницького: Листи вчених до Д.І. Яворницького. / упорядники: С.В. Абросимова, А.І. Перкова, О.В. Піцик, Н.Г. Чередник. Дніпропетровськ: Гамалія, 1997. Вип. 1. С. 117.

²⁴ Каталог украинских древностей коллекции В.В. Тарновского, с приложением 16-ти таблиц фототипных снимков. Киев: типография К.Н. Милевского, 1898. 90 с. XVI табл.

²⁵ Клепак А. Організаційно-видавничі аспекти діяльності В.В. Тарновського-молодшого // Сіверянський літопис. 2017. № 1-2. С. 187.

²⁶ Украинские узоры XVIII века. Вид. П. Семенов. Ред. Г. Павловича...

²⁷ Повні назви типографій, що брали участь у продукуванні українських музеографічних творів представлені в оформлених посиланнях на джерела.

різного кольору для кожного випуску: синій, жовтий, помаранчевий, зелений, червоний. Лице вкриває карта Придніпров'я, зображена золотим або срібним тисненням. Титульну сторінку кожного видання прикрашає така ж карта тільки у приглушене-зеленому кольорі. На її фоні подано назву видання червоним кольором: шрифтом, стилізованим під заголовні літери типографського уставу початку XVIII ст., (російська мова) та готикою (продубльовано французькою). Титульну композицію обрамлює золотаво-бронзова рамка рослинного орнаменту. Альбоми супроводжують таблиці із фотографіями предметів колекції; часто предмети викладені продуманою композицією (віялом, відцентрованими «променями» та іншими варіантами). Серійність оформлення не завадила видавцям вводити зміни до поліграфічного дизайну альбомів. Особливо явно це простежуються у використанні розмежувальних елементів тексту – заставок і кінцівок. Так, якщо перший том має класичні кінцівки розділів, текст не перебивають габаритні зображення, то наступні томи демонструють тенденцію до зменшення (звуження та спрощення) кінцівок і поступової заміни їх на горизонтальну лінію та зображення предметів колекції. Так, у томах II, III, IV фотографія предмету колекції лише іноді виступає в якості заставки²⁸, а кінцівка у вигляді орнаменту присутня для кожного розділу тексту. Вже у томах V і VI орнаментальна деталь абсолютно відсутня, частини тексту розділяє пряма горизонтальна лінія, а в якості кінцівок і заставок виступають фотографії предметів колекції²⁹. Сміливий прийом! Однак, виглядає така ілюстрація дещо чужерідно, «плямове» насичення полотна сторінки явно страждає дисгармонією.

І все ж, альбоми «Старожитності Придніпров'я» варто віднести до елітарних, розкішних, подарункових видань. Усі випуски виконані київською типографією Стефана Васильовича Кульженка. Вибір саме цього виробника не випадковий. Поліграфічна база С.В.Кульженка заслуговувала на довіру, якість продукції викликала задоволення, а то й захоплення. Власник типографії адекватно реагував на критику й оновлював обладнання. На зламі тисячоліть типографія С.В.Кульженка виходить на перше місце в ієрархії київського друкованого виробництва. Тож, не дивно, що науковці та викладачі університету св.Володимира, маючи власну «університетську друкарню», звертались до С.В.Кульженка, якщо робота вимагала специфічного оформлення (таблиць, шрифтів, формул, ілюстрацій)³⁰.

Функціональне призначення та джерельний потенціал музеографічної ілюстрації.

Представлені вище суто технічні особливості подачі ілюстрації розкривають мистецький бік оформлення музейних видань. З такої точки зору музейна книга виступає багатим джерелом інформації для тих, хто вивчає історію книжкового

²⁸ Древности Приднепровья. Эпоха предшествующая великому переселению народов. Собрание Б.И и В.Н. Ханенко. Выпуск II... С. 14.; Древности Приднепровья. Эпоха предшествующая великому переселению народов. Часть II. Собрание Б.И и В.Н. Ханенко. Выпуск III... С. 7.; Древности Приднепровья. Эпоха великого переселения народов. Собрание Б.И и В.Н. Ханенко. Выпуск IV... С. 15, 30.

²⁹ Древности Приднепровья. Эпоха славянская (VI-XIII в.). Собрание Б.И и В.Н. Ханенко. Выпуск V... С. 24, 25, 29, 39, 55, 57, 64; Древности Приднепровья побережья Чёрного моря. Собрание Б.И и В.Н. Ханенко. Выпуск VI... С. 8, 9, 14, 21, 30, 39, 44.

³⁰ Петров С.С. Книжкова справа в Києві. 1861-1917... С. 295-315.

мистецтва. Проте, музеографічна ілюстрація – потужне історичне джерело, із глибин якого можна вичерпати інформацію для інших галузей історичного знання: археології, музеєзнавства, біографістики. Варто відзначити, що джерельний потенціал музеографічної ілюстрації певним чином пов'язаний із тією первинною роллю, якою видавці наділили її від початку. За функціональним призначенням, і похідною від нього джерельною функцією, музеографічну ілюстрацію можна згрупувати наступним чином.

1. *Предмети колекції.* Цей тип ілюстрації є домінуючим в українській музейній книзі. Переважна більшість каталогів, альбомів, описів, монопублікацій оснащені фотографічним відображенням предметів колекцій, поданими «таблицями» – окремим блоком після тексту, або вклейками поміж сторінок тексту.

Лідером показу виступають археологічні артефакти найдавніших часів, культура слов'ян, період Київської Русі. Названий хронологічний діапазон окремими томами проілюстрований у шістьох альбомах «Старожитності Придніпров'я»³¹. У «Каталозі колекції старожитностей О.М. Поля» із 14-ти таблиць кам'яній добі, епохам бронзи та скіфів, грецьким колоніям відведено 11 таблиць, а слов'янам і княжому періоду – 3 таблиці; доба козацтва, хоч і описана у каталозі, ілюстрацією не представлена³². Фотографії предметів музейних колекцій і рисунки типажів Київської Русі супроводжують дослідження Л.М. Кудь «Вбрання та прикраси давньоруської жінки»³³.

Предмети XIV-XVIII ст. займають порівняно менший сегмент музеографічної ілюстрації. Так, предмети культу в двох випусках альбомів «Старожитності Російські. Хрестики та образки» Б.І. та В.М. Ханенків розміщені у 32 таблицях, з яких 23 відведено дрібній металевій пластиці XI-XIV ст. і лише 9 предметам XV-XVIII ст.³⁴ В останньому випуску «Альбому старожитностей» Церковно-археологічного музею предмети релігійної тематики «литовсько-руського» та «польсько-малоруського» періодів зайняли дещо більшу частину альбому – 23 таблиці із наявних 40, у той час як найдавнішим часам відведено лише 7 таблиць, артефакти слов'янські та періоду Київської Русі подані у 10 таблицях³⁵. Найширший тематичний асортимент предметів зазначеного періоду представлений у першому випуску «Каталогу українських старожитностей В.В. Тарновського», де з 16 таблиць 14 присвячені «козацькій добі»: живопис, зброя, предмети побуту, обладунки й інше³⁶.

Для сучасного дослідника такі ілюстрації дають уявлення про фонд певного

³¹ Древности Приднепровья. Каменный и бронзовый века. Собрание Б.И. и В.Н. Ханенко. Выпуск I...; Древности Приднепровья. Эпоха предшествующая великому переселению народов. Собрание Б.И. и В.Н. Ханенко. Выпуск II...; Древности Приднепровья. Эпоха предшествующая великому переселению народов. Часть II. Собрание Б.И. и В.Н. Ханенко. Выпуск III...; Древности Приднепровья. Эпоха великого переселения народов. Собрание Б.И. и В.Н. Ханенко. Выпуск IV...; Древности Приднепровья. Эпоха славянская (VI-XIII в.). Собрание Б.И. и В.Н. Ханенко. Выпуск V...; Древности Приднепровья побережья Чёрного моря. Собрание Б.И. и В.Н. Ханенко. Выпуск VI...

³² Каталог коллекции древностей А.Н. Поля, в Екатеринославе. Составила К. Мельник. Киев. типография С.В. Кульженко, 1893. Выпуск I. 218 с. XIV табл.

³³ Сборник Археологического музея Высших женских курсов в Киеве. Под редакцией прив.-доц. В.Е. Данилевича. Киев: Типография А.И. Гросмана, 1914. Выпуск II-й. 71 с. VIII табл.

³⁴ Древности Русские. Кресты и Образки (1899)...; Древности Русские. Кресты и Образки (1900). Выпуск 2...

³⁵ Альбом достопримечательностей Церковно-археологического музея...

³⁶ Каталог украинских древностей коллекции В.В. Тарновского...

музею / колекції у минулі часи, унаочнюють пріоритети колекціонування, демонструють способи типологізації збірки, візуалізують підходи до періодизації історії.

2. *Експозиційні приміщення та експозиційні твори.* Така ілюстрація – рідкісне явище в музейній книзі кінця XIX – початку XX ст. Фотографія експозиційної кімнати Волинського музею Ф.Р.Штейнгеля, представлена у «Звіті» музею, демонструє зародки ансамблевого методу побудови експозиції. М.Т. Біляшівський (автор звіту) подав до фотографії підпис (указав предмети) та коментар: «на даний час, предметами музею, що приведені у належний порядок, цілком заповнена одна невеличка кімната в приміщенні, що відведене під музей»³⁷. Виходячи із того, що це був перший звіт музею, фотографія експозиційної кімнати служила явним доказом, що музей існує як відкритий для громади культурний простір.

Заслуговує на увагу фотографія предметів «шевченкіани» збірки В.В.Тарновського, розміщена на обкладинці брошури. Музейний натюрморт, своєрідний *Vanitas*, утворюють портрет Т.Шевченка, посмертна маска поета, меморіальні речі³⁸. Ілюстрація служить демонстрацією відданості сімейства Тарновських Тарасу Шевченку як поету, художнику, другу.

Для сучасного дослідника розвитку музейної справи в Україні такі ілюстрації дають можливість окреслити первинні підходи до облаштування музейної експозиції, виявити традиційні та новаторські прийоми демонстрації колекції.

3. *Пленерні об'єкти.* Цей тип ілюстрації також становить незначний сегмент в українській музеографічній продукції. Наприклад, в альбомі «Українське народна творчість. Різьблення по дереву» показана будівля Полтавського губернського земства³⁹; у «Короткому вказівнику» (1916) – будівля Музею Одеського товариства історії та старожитностей⁴⁰. Утилітарна ілюстрація давала орієнтир, показувала де знаходиться музей і як він виглядає зовні.

В альбомах «Старожитності Придніпров'я», окрім таблиць із фотографіями предметів колекції, подано фотографії місць археологічних досліджень, схеми та креслення з журналів розкопок⁴¹; фотографії розкопів і поховань⁴². Зображення включені у структуру сторінки та подані поруч із текстовим набором, що є рідким явищем в оформленні музейної книги рубежу XIX-XX ст. Така ілюстрація роз'яснювала наведені у тексті факти.

Джерельна роль ілюстрацій такого типу в тому, що вони закарбували об'єкти станом на момент їх фіксації або дослідження. З часом ці об'єкти були змінені або втрачені під впливом антропогенних факторів і природних катаклізмів. Сучасному досліднику такі зображення дозволять простежити динаміку змін або «відродити» втрачений факт.

³⁷ Отчёт Городецкого музея Волынской губернии барона Ф.Р.Штейнгеля за первый год с 25 ноября 1896 г. по 25 ноября 1897 г. Составил Н.Беляшевский. Варшава: Типография Ф. Чернака, 1898. С. 2, 61.

³⁸ Каталог предметов малорусской старины и редкостей. Коллекции В.В.Тарновского. Выпуск I. Шевченко...

³⁹ Украинское народное творчество: Резьба по дереву...

⁴⁰ Краткий указатель Музея Императорского Одесского общества Истории и Древностей. Издание 6-е, дополненное. Одесса: Типография Т-ва «Братья Кульбергъ», 1916. обкладинка, титул.

⁴¹ Древности Приднепровья. Эпоха предшествующая великому переселению народов... С. 1, 5, 8.

⁴² Древности Приднепровья. Эпоха великого переселения народов. Собрание Б.И и В.Н. Ханенко. Выпуск IV... С. 6, 7, 13.

4. Абсолютно образотворчі видання з альбомним розворотом аркушів і мінімумом тексту. До них належать альбоми «Українські узори XVIII віку», «Українське народна творчість. Різьблення по дереву». Багатим джерельним ресурсом є службовий апарат цих видань. Наприклад, перший випуск «Українських узорів» відкриває ім'я ілюстратора Юрія (Георгія) Юрійовича Павловича⁴³. Враховуючи те, що не весь ранній творчий спадок Ю. Павловича дійшов до нашого часу, 1-й випуск альбому – важливе джерело вивчення його творчості. На сторінках цього видання він показав себе чудовим майстром пензля, здатним закріпити та передати на папері найдрібніші нюанси роботи вишивальниці.

Другий випуск «Українських узорів» демонструє участь Київського кустарного товариства та Київського міського музею у справі вивчення, збирання та популяризації предметів традиційної культури населення України. Ексклюзивним можна назвати висвітлений на сторінках цього альбому факт про колекційну діяльність Єлени Сергіївни Рахманової. Біографічні відомості про неї вельми скупі і мало «тиражовані», зазвичай обмежуються тим, що вона донька декабриста С.Г. Волконського та М.М. Волконської, і ще кількома відомостями про її шлюби. Між тим, в альбомі представлено зразки вишивки двох підризників XVIII ст. з її колекції⁴⁴. Тож, 2-й випуск альбому «Українські узори» – поки що єдине джерело, яке висвітлює музеальність Є. Рахманової.

Альбом «Різьблення по дереву» розкриває стратегічну діяльність Полтавського Губернського Земства та Полтавського міського музею з оприлюднення найкращих зразків народного мистецтва – у виданні подано перспективний план випуску серії «Українське народна творчість»⁴⁵.

Як бачимо, навіть майже безтекстове ілюстроване музеографічне видання додає нових барв до «колективного портрету» збирачів та охоронців матеріальної і нематеріальної культурної спадщини України.

Підсумовуючи, зазначимо, що музейна книга кінця XIX – початку XX ст. несе на собі яскравий відбиток естетики, технологій, інтелектуальних тенденцій свого часу. З точки зору техніки оформлення, їй притаманні стильові характеристики «еклектичної книги», які проступають у демократичності застосування шрифтів, декоративних елементів, фотографій, рисунків. Сміливість книжкового дизайну не завадила видавцям створити музейну книгу такою, як треба – форма не затьмарила зміст, демонстрація предметів колекції логічне доповнила текстові подачі. Більш популярним варіантом ілюстрації в музейних виданнях протягом досліджуваного періоду стабільно була демонстрація предметів колекції. Перевагу надано предметам хронологічного діапазону «кам'яна доба – Київська Русь», особлива увага відведена предметам культу. Незначний сегмент становлять фотографії експозицій, експозиційних творів, зображення пленерних об'єктів.

Як історичне джерело, музейні видання володіють різнопрофільним багажем інформації та можуть бути задіяні у дослідженнях мистецького, історичного, біографічного характеру. Однак, зауважимо, що інтерпретація музеографічної ілюстрації ускладнена двома факторами. По-перше, її суб'єктивною природою: фотограф / художник обирає той ракурс об'єкту, який вважав більш вдалим; відповідно, фіксації були піддані не усі сторони предмету або твору. По-друге,

⁴³ Украинские узоры XVIII века. Вид. П. Семеновца. Ред. Г. Павловича...

⁴⁴ Украинские узоры XVIII века. Выпуск II... С. V-VI.

⁴⁵ Украинское народное творчество: Резьба по дереву... С. 4, 26-27.

об'єктивний чинник: можливості типографського друку певною мірою спотворювали зображення, передача кольору втрачалась (виняток становлять кольорові альбоми). Тож, інформативний фактаж книжкової ілюстрації має бути збалансований залученням джерел іншого типу.

REFERENCES

- Abrosymova, S.V., Perkova, A.I., Pitsyk, O.V. & Cherednyk, N.H.** (Comps.) (1997). *Epistoliarna spadshchyna akademika D.I. Yavornytskoho: Lysty vchenykh do D.I. Yavornytskoho* [Academician D.I. Yavornytskyi' epistolary heritage: Letters of scientists to D.I. Yavornytskyi]. Vol. 1. Dnipropetrovsk: Hamaliia [in Ukrainian].
- Antonovich, V.B. & Bets, V.A.** (Comp.) (1885). *Istoricheskie deiateli Yugo-Zapadnoi Rossii v biografiakh i portretakh* [Historical figures of South-Western Russia in biographies and portraits]. Vypusk 1. Kiev: Tipografiia Imperatorskogo Universiteta sv. Vladimira [in Russian].
- Beliashevskii, N.** (Comp.) (1898). *Otchet Gorodetskogo muzeia Volynskoi gubernii barona F.R. Shteingelia za pervyi god s 25 noiabria 1896 g. po 25 noiabria 1897 g.* [Report of the Gorodetsky Museum of the Volyn Province of Baron F.R. Steingel for the first year from November 25, 1896 to November 25, 1897]. Warshava: Tipografiia F. Chernaka [in Russian].
- Benua, A.** (1910). Zadachi grafiki [Tasks of graphics]. *Iskusstvo i pechatnoe delo*, 2-3, 41-48. [in Russian].
- Danilevich, V.E.** (Ed.) (1914). *Sbornik Arkheologicheskogo muzeia Vysshikh zhenskikh kursov v Kieve* [Collection of the Archaeological Museum of the Higher Women's Courses in Kiev]. Vol. 2. Kiev: Tipografiia A.I. Grosmana [in Russian].
- Ernst, F.** (1929). *Heorii Narbut: posmertna vystavka tvoriv* [Georgy Narbut: posthumous exhibition of works]. Kyiv: Kyiv-Druk [in Ukrainian].
- Kievskaiia starina** (1883). *Istoricheskie deiateli yugo-zapadnoi Rossii v biografiakh i portretakh*. Vypusk 1-i. Sostavili profesora Universiteta sv. Vladimira V.B. Antonovich i V.A. Bets po kolleksiui V.V. Tarnovskogo. Kiev. Ts. 6 r s peres. 6 r. 70 k. [Historical figures of south-western Russia in biographies and portraits. Issue 1st. Compiled by professors at the University of St. Vladimir V.B. Antonovich and V.A. Bets from the collection of V.V. Tarnovskiy. Kyiv. Count 6 rub., with forwarding – 6 rub. 70 k.]. *Kievskaiia starina*. Vol. V (january-April), P. 878-882 [in Russian].
- Khanenko, B.I.** (1899). *Drevnosti Pridneprov'ia. Kamennyi i bronzovyi veka (Sobranie B.I. i V.N. Khanenko)* [Antiquities of the Dnieper region. Stone and Bronze Ages. Collection of B.I. and V.N. Khanenko]. Vypusk I. Kiev [in Russian].
- Khanenko, B.I.** (1899). *Drevnosti Pridneprov'ia. Epokha predshestvuiushchaia velikomu pereseleniiu narodov (Sobranie B.I. i V.N. Khanenko)* [Antiquities of the Dnieper region. The era preceding the great migration of peoples. Collection of B.I. and V.N. Khanenko]. Vypusk II. Kiev [in Russian].
- Khanenko, B.I.** (1900). *Drevnosti Pridneprov'ia. Epokha predshestvuiushchaia velikomu pereseleniiu narodov. Chast II (Sobranie B.I. i V.N. Khanenko)* [Antiquities of the Dnieper region. The era preceding the great migration of peoples. Part II. Collection of B.I. and V.N. Khanenko]. Vypusk III [in Russian].
- Khanenko, B.I.** (1901). *Drevnosti Pridneprov'ia. Epokha velikogo pereseleniia narodov (Sobranie B.I. i V.N. Khanenko)* [Antiquities of the Dnieper region. The era of the great migration of peoples. Collection of B.I. and V.N. Khanenko]. Vypusk IV. Kiev [in Russian].
- Khanenko, B.I.** (1902). *Drevnosti Pridneprov'ia. Epokha slavianskaia VI-XIII v. (Sobranie B.I. i V.N. Khanenko)* [Antiquities of the Dnieper region. The Slavic era (VI-XIII centuries). Collection of B.I. and V.N. Khanenko]. Vypusk V. Kiev [in Russian].
- Khanenko, B.I.** (1907). *Drevnosti Pridneprov'ia. Poberezhia Chernogo moria (Sobranie B.I. i V.N. Khanenko)* [Antiquities of the Dnieper region of the Black Sea coast. Collection of B.I. and V.N. Khanenko]. Vypusk VI. Kiev [in Russian].
- Khanenko, B.I.** (1899). *Drevnosti Russkie. Kresty i Obrazki (Sobranie B.I. i V.N. Khanenko)* [Antiquities Russian. Crosses and Icons. Collection of B.I. and V.N. Khanenko]. Kiev [in Russian].
- Khanenko, B.I.** (1900). *Drevnosti Russkie. Kresty i Obrazki (Sobranie B.I. i V.N. Khanenko)* [Antiquities Russian. Crosses and Icons. Collection of B.I. and V.N. Khanenko]. Vypusk 2. Kiev [in Russian].
- Klepak, A.** (2017). Orhanizatsiino-vydavnychi aspekty diialnosti V.V. Tarnovskoho-molodshoho [Organizational and publishing aspects of V.V. Tarnovsky's-junior activity]. *Siverianskyi litopys*, 1-2, 181-189 [in Ukrainian].
- Kulzhinskii, S.K.** (Comp.) (1899). *Opisaniie kolleksiui narodnykh pisanok. Vypusk 1. S albomom iz 33 khromolitografirovannykh i 12 chernykh tablits (vsego 2219 risunkov)* [Description of the collection of

- folk Easter eggs. Issue 1. With an album of 33 chromolithographed and 12 black tables (2219 drawings in total)]. Moskva [in Russian].
- Lukomskii, G.** (1913). *Arkhitektura khudozhestvennaia promyshlennost i pechatnoe delo na Vserossiiskoi vystavke v Kieve* [Architecture, art industry and printing at the All-Russian Exhibition in Kiev]. *Iskusstvo v Yuzhnoi Rossii: zhivopis, grafika, khudozhestvennaia pechat, 7-8*, 347-368 [in Russian].
- Lahutenko, O.** (2006). *Ukrainska hrafika pershoi tretyny XX stolittia* [Ukrainian graphics of the first third of the 20th century]. Kyiv: Hrani-T [in Ukrainian].
- Lahutenko, O.** (2007). *GRAPHEIN. Hrafiky. Narysy z istorii ukrainskoi hrafiky XX stolittia* [Graphs. Essays on the history of Ukrainian graphics of the 20th century]. Kyiv: Hrani-T [in Ukrainian].
- Lahutenko, O.** (2011). *Ukrainska hrafika XX stolittia* [Ukrainian graphics of the 20th century]. Kyiv: Hrani-T [in Ukrainian].
- Melnik, K.** (Comp.) (1893). *Katalog kollektzii drevnostei A.N. Polia v Ekaterinoslave* [Catalog of the collection of antiquities by A.N. Polia, in Yekaterinoslav]. Vypusk I. Kiev [in Russian].
- Mudrak, M.** (2008). *Ponad kordonamy. Moderna ukrainska knyzhkova hrafika 1914-1945* [Above the borders. Modern Ukrainian book graphics 1914-1945]. Kyiv: Krytyka [in English, in Ukrainian].
- Pavlovich, G.** (Ed.) (1909). *Ukrainskie uzory XVIII veka* [Ukrainian patterns of the XVIII century]. Vypusk I. Sankt-Peterburg: Nevskaiia khromolitografiia [in Russian].
- Pavlovich, G.** (Ed.) (1912). *Ukrainskie uzory XVIII veka* [Ukrainian patterns of the XVIII century]. Vypusk II. Kiev: Lito-Tipografiia S.V. Kulzhenko [in Russian].
- Petrenko, M.** (1991). *Oformlenie knigi i knizhnaia illiustratsiia vtoroi poloviny XIX veka* [Book decoration and book illustration of the second half of the 19th century]. *Kniga v Rossii 1861-1881* (T. 3, pp. 87-127). Moskva: Kniga [in Russian].
- Petrov, S.** (2002). *Knyzhkova sprava v Kyievi 1861-1917* [Book business in Kyiv 1861-1917]. Kyiv: TOV UVPK EksOb [in Ukrainian].
- Rudynskiy, M.** (1928). *Arkheolohichni zbirky Poltavskoho derzhavnogo muzeiu* [Archaeological collections of the Poltava State Museum]. Poltava: Poltava-Polihraf [in Ukrainian].
- Shpakov, A.** (1973). *Khudozhnyk i knyha* [Artist and book]. Kyiv: Mystetstvo [in Ukrainian].

Natalia Cherkhik

(National Reserve «Khortytsia», Zaporizhzhia, Ukraine)

e-mail: cherkhik.n@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4597-7184>

Design of Ukrainian Museum Publications as Source of Museography (late 19th – early 20th century)

The majority of museographic works are aimed not only to tell about the museum but also to show it, to illustrate the collection. In this sense, museum publications are a combination of scientific, popular science, and illustrated materials. More intense illustrating fills museum publications starting from the late 19th century. It was facilitated by several circumstances, including changes in the economic level (development of typographic facilities), social and cultural situation (activation of education), and mental nature (historicism of thinking). From the point of view of print design, the late 19th – early 20th century is called the period of 'eclectic book' with peculiar stylistic characteristics.

The print design of Ukrainian museum publications of the late 19th – early 20th century, published in the Russian Empire, is analyzed in the paper. Different types of publications are analyzed: catalogs, albums, descriptions, guides, collections, mono editions. The analysis was conducted in two blocks: 1) technical aspects of presenting illustrations; 2) functional purpose and source base of museographic illustration. Methods of presenting illustrations are divided into categories: a) by method of creation; b) by the color specification; c) by the way the objects are arranged; d) by location in the material structure of a book.

It is noted that the design of Ukrainian museum publications of the studied period is marked by the features of the 'eclectic book', which show themselves in using fonts, decorative elements, photos, and drawings. The democratization of the book and the associated search

for a new style for it, experiments with its form have not spoiled the content of museum publications. The book products of Ukrainian public museums and private collectors are marked by a harmonious combination and complementarity of illustrations and text. Museographic illustration is an important and multifaceted historical source in the field of the history of museology, historical science, and biographical research.

Keywords: source, museography, museum publication, design, illustration, font

Надійшла до редакції / Received: 04.07.2021

Схвалено до друку / Accepted: 20.12.2021